

Cultuurhistorische resten in het Orderbos

Archeologische Werkgroep Apeldoorn

Versie 1.0
Datum 16-01-2007
Auteur: Chris Nieuwenhuize

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	2
1 Samenvatting.....	3
2 Inleiding.....	3
2.1 Achtergrond.....	3
2.2 Geldersch Landschap.....	3
2.3 Archeologische Werkgroep Apeldoorn.....	3
2.4 Orderbos.....	3
2.5 Doelstelling.....	3
3 Aanpak van het onderzoek.....	4
3.1 Literatuuronderzoek.....	4
3.2 Veldonderzoek.....	4
3.3 Interviews.....	5
3.4 Tijdbesteding.....	5
3.5 Resultaten.....	5
4 Beschrijving van het terrein.....	6
4.1 Grondsoorten.....	6
4.2 Het reliëf.....	6
5 Resultaten van het onderzoek.....	8
5.1 Begroeiing.....	8
5.2 Bezandingsgreppels.....	10
5.3 De Markegrenzen van de Ordermark.....	10
5.4 IJzerkuilen.....	12
5.5 Enkwal.....	12
5.6 Orderbeek.....	13
5.7 De waterleiding voor de fonteinen van het Loo.....	14
5.8 Leemkuilen en baksteenindustrie.....	15
5.9 Zandwinning.....	17
5.10 De wegen door het Orderbos.....	18
5.11 Archeologische Monumenten: Grafheuvels en ijzerkuilen.....	20
5.12 Stort van huisafval.....	21
5.13 Recente activiteiten.....	21
5.14 Reeën, wilde zwijnen en dassenburchten.....	21
6 Niet met zekerheid te duiden resten.....	21
6.1 Grote cirkelvormige kuil.....	21
6.2 Reeks kuilen.....	21
6.3 Oude kavelgrens.....	21
6.4 Doelboom.....	22
7 Buiten het Orderbos.....	22
7.1 Resten van Middeleeuwse ijzerindustrie in het Sportpark Orderbos.....	22
7.2 Boerderij Hoog Berghuis.....	22
7.3 De Willem III kazerne en de wijk Orden.....	23
8 Enkele historische gegevens.....	23
8.1 Oorsprong van de naam Orden en oudste vermelding.....	23
8.2 De buurwillekeur van de Ordermark.....	24
8.3 Het Orderbos.....	24
8.4 Enkele markante bewoners van de Ordermark.....	24
9 Overzicht van aangetroffen resten.....	25
9.1 Cultuurhistorische resten.....	25
9.2 Losse vondsten.....	25
10 Literatuur.....	26
11 Kaarten.....	27
12 Noten.....	28

---

1 Samenvatting

In de periode mei 2003 tot januari 2006 heeft de Archeologische Werkgroep Apeldoorn onderzoek gedaan naar cultuurhistorische resten in het Orderbos bij Apeldoorn.

In het Orderbos werden resten gevonden uit vrijwel alle periodes. Uit de prehistorie dateren 5 grafheuvels in het noordelijke deel van het terrein. Uit de vroege middeleeuwen zijn er resten van ijzerindustrie zoals ijzerkuilen. Aangezien historisch vaststaat dat het eikenhakhout uit het Orderbos zeker uit de 15^e eeuw dateert is het is ook zeer wel mogelijk dat het Orderbos ook in de 10^e eeuw voor een deel uit eikenhakhout bestond, dat werd geoogst om de ijzerovens te stoken. Het hakhout is dus een belangrijk historisch onderdeel van het Orderbos.

Uit meer recente tijd dateert de Berghuizerweg die vanaf de boerderij Berghuis – nu naast de ingang van Victoria Boys – dwars door het Orderbos naar het Asselsepad loopt en zeker uit het midden van de 18^e eeuw dateert.

Andere elementen zijn een enkwal, droge sprengbeddingen, leem- en zandkuilen, kavelgrenzen en de fonteinwaterleiding van het Loo.

2 Inleiding

2.1 Achtergrond

Op verzoek van het Geldersch Landschap heeft de Archeologische Werkgroep Apeldoorn (AWA) een inventarisatie gemaakt van archeologische en cultuur historische resten in het Orderbos in Apeldoorn. Het onderzoek bestond uit 2 onderdelen: Allereerst is een literatuur onderzoek gedaan en vervolgens is op basis daarvan het terrein zelf uitgebreid onderzocht in de vorm van een veldverkenning. Dit rapport beschrijft de resultaten van het totale onderzoek.

2.2 Geldersch Landschap

Het Geldersch Landschap is opgericht in 1929. Sinds de oprichting heeft zij 135 terreinen met een totale oppervlakte van 10.700 hectare in beheer verkregen. Door actief beheer houdt Geldersch Landschap de natuurlijke, landschappelijke en cultuurhistorische waarden in stand. Het grootse deel – meer dan 90% - van het gebied van Geldersch Landschap is opengesteld voor publiek. Tenslotte werkt Geldersch Landschap nauw samen met Geldersche kasteelen. Deze laatste organisatie beheert 30 kastelen, ruines en landhuizen.

2.3 Archeologische Werkgroep Apeldoorn

De Archeologische Werkgroep Apeldoorn is opgericht in 1990 als onderdeel van de archeologische werkgemeenschap Nederland (AWN) regio 18. De AWN is een vereniging voor amateur archeologen en voor iedereen die interesse heeft in archeologie en daar actief mee bezig wil zijn. In Apeldoorn werkt de AWA nauw samen met de gemeente archeoloog Maarten Wispelwey.

2.4 Orderbos

Het Ordebos werd in 1949 door de gemeente Apeldoorn verworven en is in 1992 overgedragen aan het Geldersch Landschap. Het terrein is 172 ha. groot. Op dit moment bestaat het gebied voornamelijk uit dennenbos dat is aangeplant aan het eind van de 19^e eeuw. Historisch is het noordelijke deel al veel langer bebost, vermoedelijk met eikenhakhout. In het zuidelijke deel ligt de sprengkop van de Orderbeek die gegraven is ten behoeve van de Ordermolen.

Op het terrein liggen 5 grafheuvels. Daarnaast liggen er ijzerkuilen die wijzen op smeedijzerindustrie in de middeleeuwen (9^e eeuw). Van die industrie liggen ook andere resten onmiddellijk naast het terrein in de vorm van slakkenhopen.

2.5 Doelstelling

Doelstelling van het onderzoek is om voor het Gelders Landschap een zo compleet mogelijk beeld te geven van de archeologische en cultuur historische elementen in het Orderbos binnen de mogelijkheden die de AWA daarvoor heeft.

---

3 Aanpak van het onderzoek

3.1 Literatuuronderzoek

In de periode Mei – Juli 2004 is literatuur onderzoek gedaan. Zoveel mogelijk publicaties over de regionale geschiedenis van Apeldoorn zijn nagezocht op vermeldingen betreffende het Orderbos. Er zijn geen publicaties gevonden die specifiek over het Orderbos gaan, wel zijn ruim 20 publicaties gevonden waarin het Orderbos is vermeld. Deze staan benoemd in hoofdstuk 10. De vermeldingen zelf zijn zoveel mogelijk opgenomen in de hoofdstukken 4 tot en met 7, waarbij de specifieke vermelding als eindnoot is opgenomen.

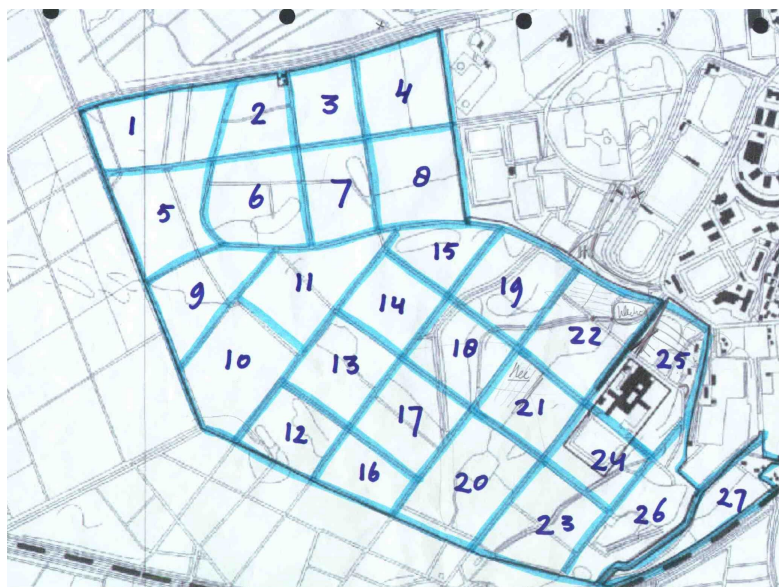
In heel beperkte mate is archiefonderzoek gedaan in het gemeentearchief van Apeldoorn (GAA). Daarbij is in de eerste plaats het archief van de Ordermark onderzocht. Dit is echter uiterst beperkt (zie de inventarisatie van de markearchieven door Jochems¹). Ook de archiefvermeldingen zijn als voetnoot in de tekst opgenomen.

Tenslotte zijn de (digitale) kaartenarchieven doorzocht. De gebruikte kaarten zijn opgenomen in hoofdstuk 11. De details van de kaarten zijn zoveel mogelijk opgenomen in de hoofdstukken 4 tot en met 7. Dank is op dit vlak ook verschuldigd aan Maarten Wispelwey, gemeente archeoloog van Apeldoorn, die een aantal historische kaarten leverde voorzien van de huidige begrenzing van het gebied dat in beheer is van het Geldersch Landschap en die ook voorzag in een kopie van het actueel hoogtebestand.

3.2 Veldonderzoek

In de periode September 2004 – September 2005 is in 9 zondagmiddagen het terrein afgezocht. Het Orderbos was daarvoor in 27 percelen verdeeld met de bestaande lanen als scheiding (Zie Afbeelding 1). In de tekst zal naar deze blokindeling worden verwezen voor globale plaatsaanduidingen.

De “blokken” waren daarmee gemiddeld 6 à 7 ha groot en ongeveer 250 bij 250 meter. Het terrein werd in stroken afgelopen. Meestal (niet altijd) werd eerst de helft en op de terugweg de andere helft van een perceel onderzocht. De stroken die een individueel lid voor zijn of haar rekening nam, waren daarbij tussen de 20 en 30 meter breed.

Afbeelding 1: Blokindeling van het Orderbos voor het veldwerk van de AWA

Alle opvallende details zijn geregistreerd en indien zinvol is de positie vastgelegd met de GPS ontvanger. Door de begroeiing is de ontvangst meestal maar matig waardoor de nauwkeurigheid van de bepaalde posities meestal in de orde van 25 meter is. Van enkele opvallende locaties is een foto genomen. Ook zijn een aantal opvallende losse vondsten verzameld. Alle relevante observaties, foto's en losse vondsten worden genoemd in de tekst.

Per zondag waren gemiddeld 5 a 6 leden aanwezig. In totaal hebben 12 leden van de AWA deelgenomen aan het onderzoek.

- Adriaan Arkesteijn
- Ben Teule
- Bert Toeter
- Chris Nieuwenhuize
- Gerard Hey
- Gijsbert Jansen
- Harry Schotman
- Margriet Winter
- Michael Hulsebos
- Minke Westera
- Nico van Luik
- Patrick de Keizer

Enkele malen is Ook Ciska van der Genugten van het Geldersch Landschap mee geweest.

Van elk bezoek werd een kort dagrapportje opgesteld.

3.3 Interviews

Tenslotte is gezocht naar mensen die het terrein al langer kennen in de hoop dat zij uit overlevering of persoonlijke observatie zaken hebben ontdekt die informatie toevoegen aan het veldwerk en literatuuronderzoek.

Geïnterviewd werden

- Henk Bonenkamp : Beheerder van het Orderbos 1978 - 1992
- Dick Verbeek : Assistent opzichter van het Orderbos 1980 - 1992
- Joop Schoneveld : Boswachter van het Orderbos 1981 – 1992
- Ab van Ark : Boswachter van het Orderbos 1972 - 2005

Leden van de historische verenigingen (Felua en Oud Apeldoorn) hadden geen informatie. Ook leden van de “Stichting tot behoud van het Veluws wild” gaven aan het terrein niet heel goed te kennen.

Van de interviews is een apart verslag gemaakt. De belangrijkste observaties zijn opgenomen in dit verslag.

3.4 Tijdbesteding

In totaal is aan het literatuur en archief onderzoek ongeveer 40 uur werk besteed. Aan het veldwerk is in totaal ongeveer 130 uur werk besteed, aan de interviews 10 uur en aan het schrijven van plannen, rapportages etc. ongeveer 50 uur. Bij elkaar werd 220 uur werk besteed.

3.5 Resultaten

De resultaten van het onderzoek worden beschreven in hoofdstuk 0. Een lijst van de aangetroffen cultuurhistorische elementen en losse vondsten is bovendien opgenomen in hoofdstuk 9.

De in deze lijst opgenomen elementen zijn bovendien weergegeven op een overzichtskaart die als bijlage bij dit rapport hoort.

Tijdens het onderzoek bleek dat het niet eenvoudig is om via de gebruikte techniek van “veldlopen” in het beboste terrein archeologische ontdekkingen te doen. De techniek leent zich ook veel meer voor geploegde akkers. Wel is het de manier om uit literatuur of archief onderzoek opgedane kennis te toetsen en begrijpen. De interviews geven vervolgens kleur aan het geheel en zijn bovendien leuk om te doen.

---

4 Beschrijving van het terrein

4.1 Grondsoorten

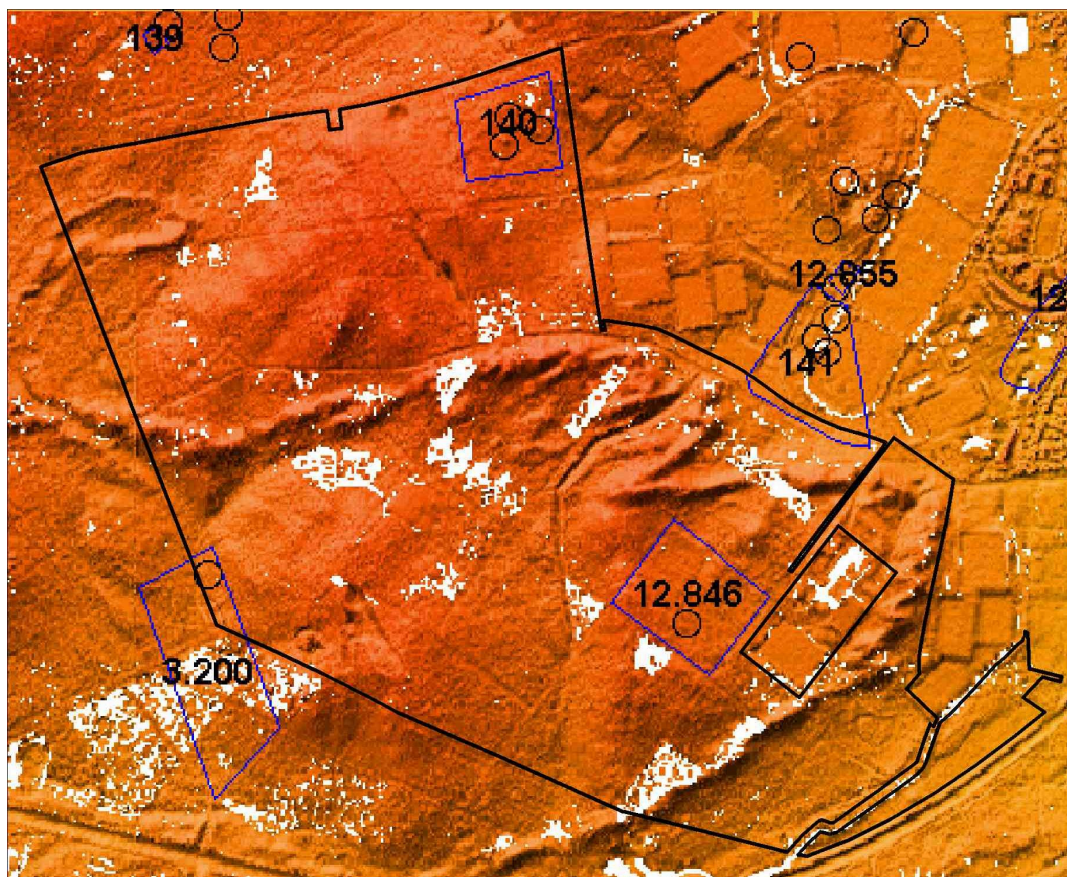
Volgens de bodemkaart (Zie www.bodemdata.nl van Alterra) bestaat de bodem in het Orderbos vooral uit “haarpodzolbodem met grof zand” en uit gebieden met “haarpodzolbodem, leemarm met fijn lemig zand”. Anders dan de term ‘leemarm’ suggereert, zijn in het terrein lokaal leembanken te vinden. In één daarvan is ook op behoorlijke schaal leem gewonnen [Zie overzichtskaart nummer 3]. Het grote resterende gat, waar vaak water in staat, is bekend als “de Germanen kuil”.

De leembanken lopen aan de noordzijde door tot in het aangrenzende park Berg en Bos waar de grote leemkuil gebruikt is om leem voor de bakstenen voor het Loo uit te winnen. Resten van de baksteenindustrie zijn ook vooral in Berg en Bos, maar ook in het Orderbos terug te vinden (Over baksteenovens zie paragraaf 5.8).

Ter plaatse van de leemhoudende bodem is bovendien de kern van het Orderbos, bestaande uit eikenhakhout, zoals hierna zal blijken. (Over begroeiing zie paragraaf 5.1). Omdat leemgrond de groei van eik aanzienlijk bevordert is de aanwezigheid ervan waarschijnlijk een voorwaarde om hakhout periodiek te kunnen oogsten.

4.2 Het reliëf

Karakteristiek van het Orderbos zijn de grote hoogteverschillen. De overgang tussen het hoge Orderbos en de lagere Orderenk markeert de oostgrens [Blok 19, 22 en 25]. Daarnaast loopt de stuwwal zowel in het midden [Blok 15, 11, 9] als in het zuidelijk deel [Blok 23, 24] oost-west. Lokaal zijn flinke hoogteverschillen van een meter of 10 over korte afstanden.

Afbeelding 2: Actueel Hoogtebestand van het Orderbos

Historisch hebben deze hoogteverschillen al betekenis gehad. Zo ligt de enkwal (zie hieronder) van de Ordenenk aan de eerder genoemde oostzijde van het Orderbos onmiddellijk langs de opstuwing. Ook de Berghuizerweg (Over wegen door het Orderbos zie paragraaf 5.10) volgt duidelijk het reliëf in het landschap, terwijl de boerderij Berghuis, net buiten het Orderbos aan de oostzijde zijn naam duidelijk ontleend aan het grote hoogteverschil ter plaatse (Over de boerderij Berghuis zie paragraaf 7.2)

Het reliëf is goed zichtbaar op het Actueel Hoogte Bestand (AHB) (Afbeelding 2). Het AHB is een nauwkeurige hoogtekaart van Nederland die is opgemeten vanuit de lucht met behulp van lasertechniek. De kaart geeft voor elk vierkant van 5 meter een hoogtemeting met een nauwkeurigheid – in bosgebied – van 20 cm. Opdrachtgever voor deze kaart zijn Rijkswaterstaat, de unie van waterschappen en de provincies.

Enkele opvallende details op de kaart zijn, naast het prominente reliëf van de stuwwal, de langgerekte rij leemkuilen in het noordelijke deel [Blok 3 en 7], aan de westzijde enkele zandwinkuilen [Blok 12] en het tracé van de fonteinleiding van het Loo die waarschijnlijk een natuurlijk smeltwater beekdal volgt [Blok 17, 18 en 19].

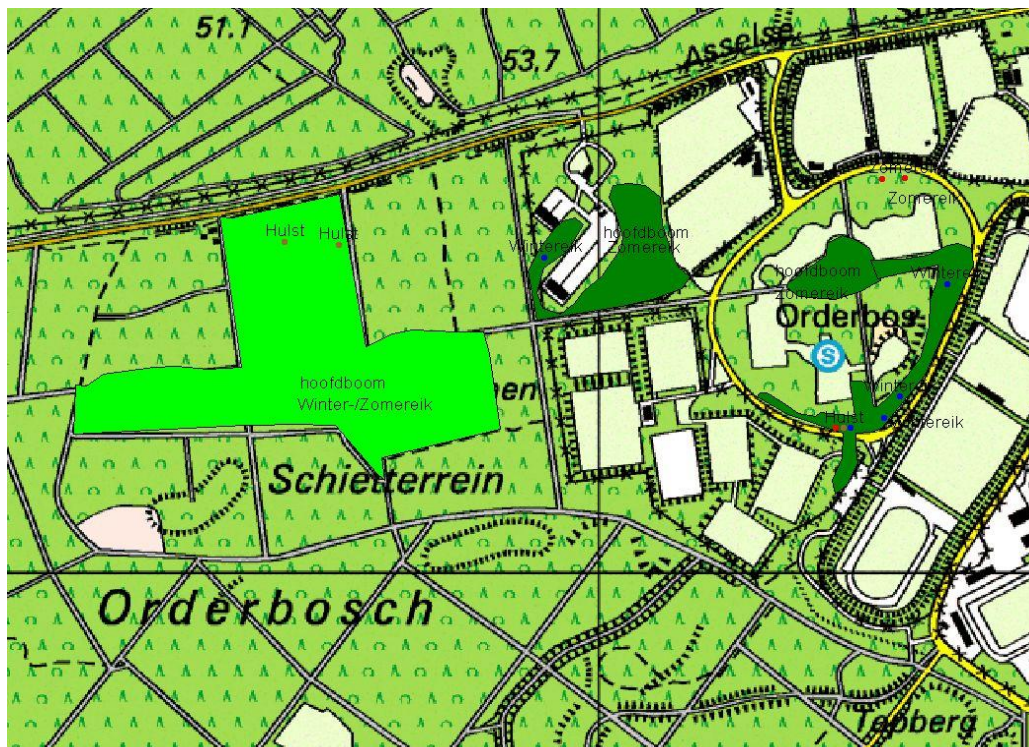
---

5 Resultaten van het onderzoek

5.1 Begroeiing

Het Orderbos bestaat grotendeels uit bos met enkele kleine open plekken in de vorm van heide en gras. De begroeiing bestaat uit percelen met veelal 1 soort bomen: veel grove den, maar ook beuk, eik en incidenteel berk, hoewel meer gemengde percelen ook wel voorkomen. Daarnaast staan langs de meeste lanen beuken of eiken.

Een deel van het gebied is begroeid met eikenhakhout. Stichting “De bronnen” heeft de inheemse bomen en struiken in het Orderbos geïnventariseerd waarbij vooral het eikenhakhout in het noordelijke deel opvalt (Afbeelding 3).

Afbeelding 3: Het Orderbos op de inventarisatiekaart van stichting “De Bronnen” met het areaal eikenhakhout.

Uit onderzoek van oudere kaarten is duidelijk dat het eikenhakhout al eeuwen lang op dezelfde plaats groeit zoals o.a. blijkt uit een vergelijking tussen de inventarisatie van Stichting de Bronnen en de topografische kaart uit 1872

Afbeelding 4).

Nog oudere kaarten zoals de kaart van de Veluwe en Veluwezoom van De Man uit 1806 tonen op hoofdlijnen hetzelfde beeld. Op al deze kaarten bevindt de kern van het Orderbos zich vooral tussen het Asselsepad in het Noorden en de Berghuizerweg in het zuiden en westen. [De blokken 2, 3, 4, 6, 7 en 8, op de overzichtskaart licht groen weergegeven]

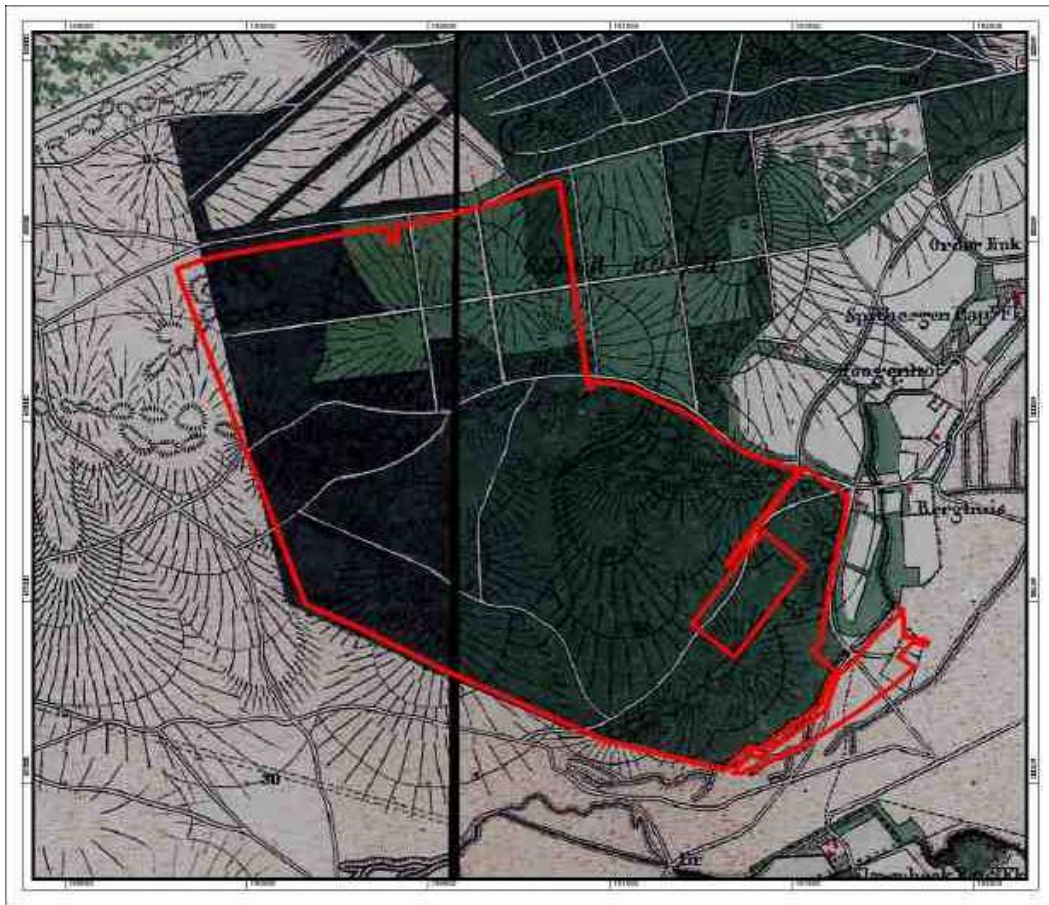
Oorspronkelijk strekte het gebied zich wel verder naar het oosten en zuidoosten uit. Ook in het huidige sportpark Orderbos zijn dan ook nog resten van eikenhakhout, zoals bijvoorbeeld grenzend aan Blok 22.

Ook op de kadastrale kaarten uit 1832 blijkt dat ook in die periode een flinke oppervlakte uit ‘hakhout met struiken’ bestond. Overigens brandde in 1880 grote delen van het Orderbos en de daarin gelegen boswachterwoning af². De boswachterwoning werd herbouwd en brandde vervolgens tussen 1940 en 45

---

opnieuw af³. De branden waren steeds aanleiding voor herbebossing. Volgens de huidige beheerkaart zijn de oudste bestaande bossen, afgezien van het hakhout, uit de periode 1905/1907.

Afbeelding 4: Het Orderbos in de historische atlas van 1872 met daarop aangegeven de grenzen van het huidige terrein van het Geldersch Landschap. Zichtbaar in lichtgroen is het hakhout.

Dat het Orderbos en de eikenhakhout cultuur ook al in de 15^e eeuw bestond blijkt uit de buurwillekeur van de Ordermark waarin een aantal artikelen zijn opgenomen die specifiek gaan over het beheer van het Orderbos (Over de buurwillekeur van de Ordermark zie paragraaf 8.2)

Ineke Joosten tenslotte, beschrijft in haar proefschrift over vroegmiddeleeuwse ijzerindustrie op de Veluwe dat de brandstof voor de ijzerwinning waarschijnlijk gewonnen werd uit eikenhakhout waarvan houtskool werd geproduceerd⁴. Het ligt voor de hand dat het eikenhout daarvoor in de 7^e tot de 10^e eeuw ook al werd gewonnen in het Orderbos. Immers, pal naast het terrein van het Geldersch Landschap in het sportpark Orderbos ligt een van de belangrijkste resten van deze industrie, in de vorm van een grote slakkenhoop. (Over de vroegmiddeleeuwse ijzerindustrie zie paragraaf 7.1)

Het is dus niet helemaal onwaarschijnlijk dat de eikenhakhout percelen in het Orderbos al vanaf de 9^e eeuw in gebruik zijn. Elders op de Veluwe is aangetoond dat sommige eikenhakhout stobben 1000 tot 1500 jaar oud zijn⁵. In het Orderbos zijn daarvoor helaas geen aanwijzingen gevonden. Een verklaring voor een dergelijke lange periode van continuïteit zou gevonden kunnen worden in de leemgrond ter plaatse. Een zekere hoeveelheid leem bevordert de groei van eiken aanzienlijk. Om ze periodiek te kunnen oogsten is dit waarschijnlijk een voorwaarde.

Afbeelding 5: Hakhout in het Orderbos

5.2 Bezendingsgreppels

Niet zichtbaar op het AHB, maar wel in het terrein, zijn de ontginningsgreppels die op veel percelen worden aangetroffen. Ze liggen om de 8 meter, veelal evenwijdig met de perceelindeling. Van het reliëf trekken ze zich niets aan. Uit het feit dat er forse beuken in groeien kan worden geconcludeerd dat ze minstens 60 jaar oud zijn.

Volgens Henk Bonekamp gaat het om bezandingsgreppels. Waar bij de ontginning zaad van grove dennen werd gebruikt, werd dit afgedekt met zand dat uit de greppels werd gegraven. De afstand van ca. 8 meter hangt dus samen met de maximale afstand waarop met één zwaai zand over het uitgestrooide dennenzaad kon worden gestrooid. Volgens Henk waren de greppels uitermate impopulair bij de trekkerchauffeurs die er bij het bosbeheer last van hadden.

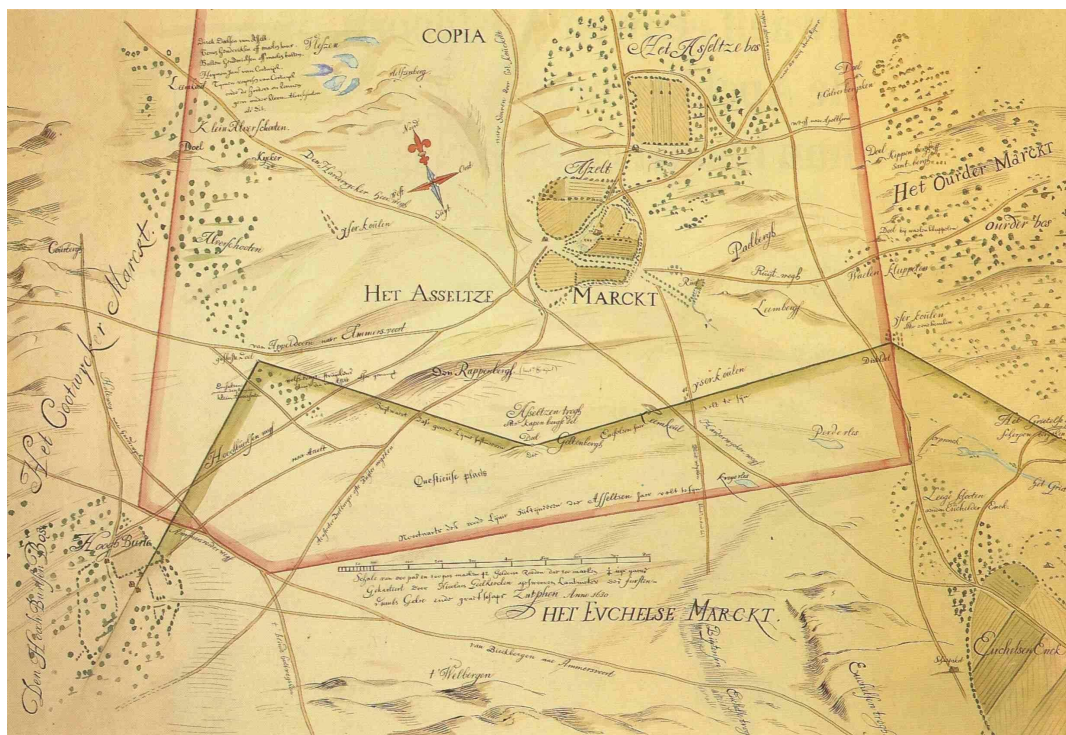
Het verhaal wordt onderstreept door de constatering in het veld dat de greppels ontbreken in de eikenhakhoutpercelen (zie vorige paragraaf) waar immers nooit dennen zijn gezaaid. Overigens wordt grove den soms ook uitgeplant. Dan zullen de bezandingsgreppels ontbreken.

5.3 De Markegrenzen van de Ordermark

De Ordermark heeft waarschijnlijk honderden jaren grotendeels uit heide bestaan met als enige uitzondering het Orderbos. Aan de zuidzijde grensde de Ordermark aan de mark van Ugchelen en aan de oostzijde aan de Mark van Hoog Soeren en Assel⁶. Deze 2 grenzen vallen samen met de huidige grens van het gebied van het terrein van het Geldersch Landschap met het Kroondomein en het Willemsbos.

Het interessante is dat er uit 1630 en uit 1749 historische gegevens zijn over de markegrenzen. In 1630 werd de landmeter Nicolaes Geelkercken gevraagd een kaart te maken van de precieze grenzen tussen de mark van Assel, Ugchelen en Orden omdat daarover een conflict gerezen was. Vanuit Assel veronderstelde men een zuidelijker grens dan vanuit Ugchelen. Uiteindelijk werd Ugchelen in het gelijk gesteld en werd het begin van de grens aan de oostzijde vastgesteld ter plaatse van de nog steeds bestaande ijzerkuilen. Ook nu is dit nog het “drielandenpunt” tussen het Kroondomein, Willemsbos en Orderbos. Dit punt is dus al bijna 400 jaar een drielandenpunt. (Zie Afbeelding 6).

Overigens valt de zuidgrens van het terrein ook samen met de grens tussen de voormalige gemeentes Apeldoorn en Beekbergen.

Abbeelding 6: Kopie van een kaart van Nicolaes Geelkercken uit 1630 naar aanleiding van een grensconflict tussen de marken van Assel en Ugchelen. Vanuit Assel werd uitgegaan van de rode lijn als grens, vanuit Ugchelen veronderstelde men de donkere, noordelijker lijn. Ter plekke van het kruispunt tussen de twee lijnen aan de oostzijde, zijn de nog bestaande ijzerkuilen aangegeven. Ook het Asselsepad en het Orderbos zijn uiterst rechts aangegeven.

In 1749 werd de grens van de Hoge heerlijkheid van het Loo vastgesteld. Dat is dus het gebied waarover Willem IV zelf bevoegdheid had recht te spreken. Er is een proces verbaal opgesteld van de metingen door Landrost Torck die met belast was met het opmeten en vaststellen van de grenzen van dit gebied.

Hij beschrijft hoe hij, komende vanuit Ugchelen ten zuidoosten van het Orderbos, verschillende ‘pollen’ herstelde of maakte ter markering van de grens. ‘... van hier Noordwestelijk by een camp bouwland een poll opgeworpen, scheidende hier de Uggelse en Order markten. Van hier noordwestelyk voortgegaan zijnde, is ons een oud polletje aangeweesen, seheydende de marken als booven gemeldt, en is hier een nieuwe poll op aangeleyd. Van hier een weinigh noordwestelyk gegaan weesende, is ons op een hoogte .... (enkele woorden weggevallen).... Daarop een poll geleyd, die meede de Order en Uggeler markten scheidt, alsmeede het Asselse veld. Weder van hier een weinigh noordelyker, zijnde de Order markt ter rechter en de Uggelse ter linker zyde van de limieten, zijn hier by ons gekoomen Tiemens Wouters, oud 76 jaaren, en Cornelis Hendriks, oud 70 jaaren, woonende beyde tot Uggelen, die ons een poll in het affdaelen van een hoogte hebben aangeweesen, daarop een nieuwe poll is aangelegt. Hierbij hebben wy gevonden de rudera van de beek, waaruit de groote fontein voor deesen op het Loo heeft gesprongen.’⁷

Op de kaart die Frederick Bentinck in 1768 maakte op basis van de beschreven opmetingen – in navolging van Willem Leenen die vlak daarvoor hetzelfde deed– wordt de zuidelijke pol van het Orderbos de ‘Kleijkuijlsberg’ genoemd. Op latere kaarten wordt de pol ook wel Kleiberg genoemd. De pol die ‘bij het afdalen van een hoogte’ door Tiemens Wouters en Cornelis Hendriks wordt aangewezen staat op de kaart van Willem Leenen als ‘Rouwhoutsbergh’ aangegeven.⁸

Afbeelding 7: De doelboom die de grens tussen de Order, Ughelse en Asselse mark markeert

Nog steeds is de grenspol die het drielandpunt tussen Kroondomein, Orderbos en Willemsbos als markant punt te herkennen. De “Doelboom” zoals hij door Henk Bonekamp wordt genoemd markeert nog steeds de grenspol. (Zie Afbeelding 7) De andere pollen of doelen zoals die o.a. op de kadastrale kaart van 1832 en door landrost Torck in 1749 werden genoemd, zijn niet meer als zodanig te herkennen.. Overigens is de grenspol volgens Ab van Ark later weer opgeworpen en dus niet origineel.

5.4 IJzerkuilen

Aan de uiterste westzijde van het terrein liggen enkele rijen ijzerkuilen (Overzichtskaart nummer 6). Deze kuilen zijn de resten van de winning van klapperstenen waaruit in de vroege middeleeuwen smeedijzer werd gewonnen. Belangrijke resten van deze industrie liggen onmiddellijk naast het Orderbos in het sportpark (Voor een meer uitgebreide beschrijving zie paragraaf 7.1)

Het grootste deel van de 3 reeksen ijzerkuilen die beginnen in het Orderbos ligt overigens in het aangrenzende Willemsbos en Kroondomein. Overigens liggen verscholen tussen de tamelijk dichte begroeiing ook in het Orderbos enkele prachtige ijzerkuilen.

Aardig was wel dat aan het begin van Kleibergweg 2 stukken ijzerslak werden gevonden (Overzichtskaart nummer 8). Het is overigens niet ongebruikelijk dat in de omgeving van een slakkenhoop de slak over een groter terrein verspreid raakt.

5.5 Enkwal

In het Sportpark Orderbos ligt ter begrenzing tussen de vroegere Orderenk en Orderbos, een enkwal. Voor een deel vormt deze enkwal ook de grens tussen het sportpark en het terrein van het Geldersch Landschap, en wel voor blok 22 tot aan de Kleibergweg. (Op de overzichtskaart donker groen weergegeven)

Afbeelding 8: Enkwal op de grens van het Orderbos

5.6 Orderbeek

Aan de uiterste zuidrand van het terrein van het Orderbos ligt de Orderbeek. Deze spreng hoort niet tot het terrein van het Geldersch Landschap maar is in eigendom van het waterschap (op de overzichtskaart donkerblauw weergegeven).

In het Orderbos zijn 2 droge beddingen van sprengarmen te vinden onmiddellijk ten noorden van de bestaande bedding [Blok 26, op de overzichtskaart licht blauw weergegeven].

Bij de boerderij Berghuis heeft aan de Orderbeek tot 1692 een watermolen gestaan. In dat jaar werd deze door Willem III gekocht omdat deze het water van de spreng wilde gebruiken voor de fonteynen van het Loo van Jan van Muster⁹. Deze verkoopt samen met zijn vrouw ‘*ons papier molentien op de gront van de erfgenamen van de Ordermerok bij Hooge Berghuys onder Apeldoorn gelegen*’¹⁰. Moerman geeft de suggestie dat deze watermolen werd gevoed door een verwaarloosde sprengkop op het terrein van de Willem III kazerne¹¹. Deze suggestie wordt overgenomen door Hardonk¹². Als hun conclusie juist is liggen eventuele resten van de molen dus buiten het terrein van het Orderbos.

Verwarrend is de afbeelding van een sprengkop uit het begin van de 20^e eeuw waarvan een ansichtkaart bekend is. De titel is “Waterbronpark, Waterloooscheweg bij het Orderbos”. De naam Waterloooscheweg is verwarrend omdat deze weg tegenwoordig de Ordermolenweg heet. Op de beheerkaart van Staatsbosbeheer uit de periode 1949-1959 wordt nog de oude naam gebruikt. De nog bestaande Waterloooscheweg, midden in Apeldoorn, ontleent zijn naam overigens aan dezelfde watermolen “Waterloo” waar beide wegen, vanuit verschillende richtingen naar toe liepen.

De Orderbeek wordt door de verschillende geïnterviewde personen “de beek van Meijer” genoemd, naar de eigenaren van de wasserij “Caretex” stroomafwaarts die gebruik maakt van het water van de spreng (zie www.caretex.nl). Iets ten zuiden van het Orderbos, in het Willemsbos liggen volgens Ab van Ark enkele nog in gebruik zijnde sprengkoppen van de beek. Tussen deze sprengkoppen liggen een of meerdere leden van de familie Meijer begraven.

Afbeelding 9: Sprengkop bij de ‘Waterlooscheweg bij het Orderbosch’.

Waar de precieze locatie van deze sprengkop gezocht moet worden is niet duidelijk geworden. De situatie werd in het Orderbos niet herkend.

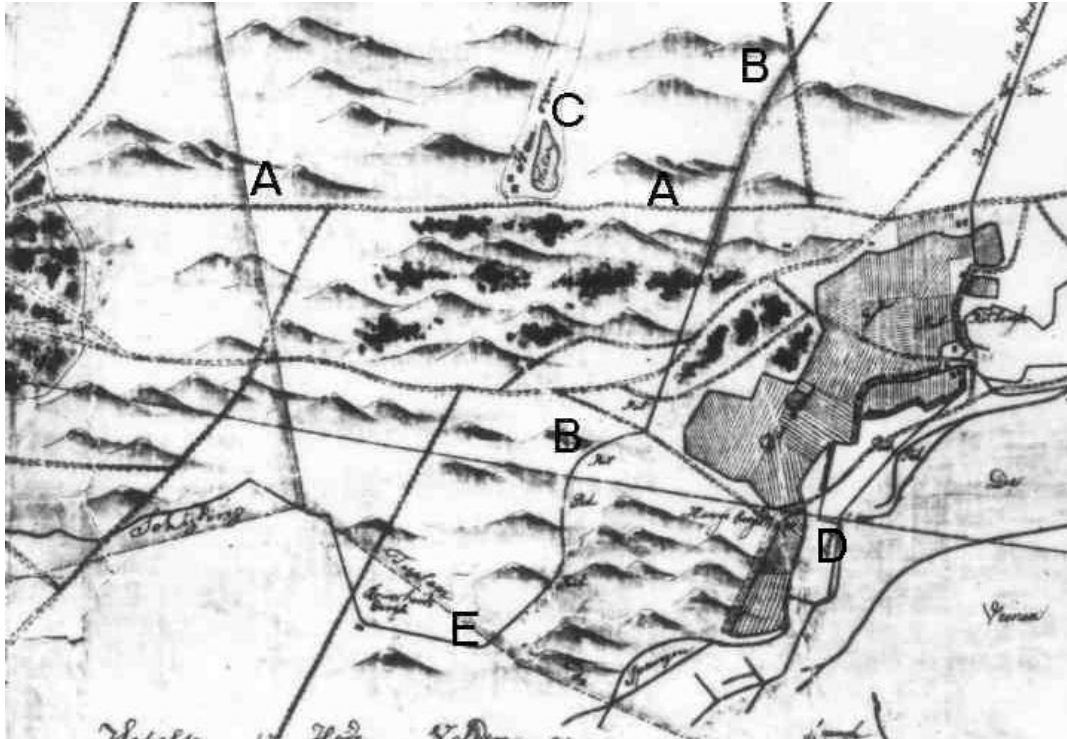
5.7 De waterleiding voor de fontein van het Loo

Zoals gezegd werd de Orderbeek door Willem III gekocht voor de voeding van de fontein van het Loo. Aan de grens van het Orderbos liggen de sprengkoppen die deze Orderleiding voeden. Daarnaast ligt door het Orderbos ook de Asselse leiding die de ‘Koningsfontein’ voedde.

De loop van de waterleiding is in de periode 1930-1932 uitgebreid onderzocht en beschreven door J.L.A. Kremer¹³. Kremer beschrijft voor het deel van de leiding dat door het Orderbos loopt dat het tracé eerst door “een holle weg” loopt¹⁴. Aan het eind van de holle weg lag een zinkput. Op basis van de metingen van Kremer en de kaart van Willem Leenen uit 1748 is in 1972 door gemeentewerken een kaart samengesteld waarop het tracé nauwkeurig is weergegeven (Een fragment van deze kaart is als bijlage bij dit rapport gevoegd)¹⁵.

Vervolgens loopt de leiding door een vlakker stuk waar verspreid metselwerk ligt. Tenslotte ligt de leiding in een diepe sleuf die meterdiep door de heuvels vrijwel kaarsrecht door loopt naar het Noordoosten. Dit laatste deel betreft het tracé door het Sportpark Orderbos en het park Berg en Bos.

De holle weg is nog goed herkenbaar. Het is een enorme sleuf, die mogelijk gedeeltelijk gevormd wordt door een natuurlijk smeltwaterdal, dat wel verder is uitgediept. De sleuf in het park Berg en Bos is minder diep maar toont aan dat men niet bang voor wat grondverzet was. Een foto van de sleuf van de waterleiding ter plekke van het huidige sportpark laat ook een behoorlijke, gegraven diepte zien¹⁶. Naast het dal liggen namelijk walletjes, vermoedelijk van uitgegraven aarde. Pogingen om met een prikkijzer de bekende keramieken leidingen aan te tonen mislukten door een laag verharding in de holle weg. Overigens is het opvallend dat ook Henk Bonekamp en Dick Verbeek de buizen ook niet terugvonden toen zij met de graafmachine een gat groeven in het veronderstelde tracé in Berg en Bos.

Afbeelding 10: Sectie uit de kaart van de Willem Leenen uit 1748. Goed zichtbaar zijn het Asselsepad (A), de waterleiding voor de fontein van het Loo (B), “de steenovens” met leemkuil aan het Asselsepad (C), de boerderij Hooge Berghuis (D) en de grens die in 1748 werd opgemeten (E)

5.8 Leemkuilen en baksteenindustrie

Aan de noordzijde van het Orderbos ligt een rij leemkuilen met in het centrum een enorm gat dat bekend staat als de Germanenkuil of Heidense kuil (Zie Afbeelding 11 en overzichtskaart nummer 3). De gaten zijn ongetwijfeld voor leemwinning gebruikt, alleen is niet met zekerheid te zeggen wanneer en waarvoor.

Afbeelding 11: Germanenkuil

Moerman schrijft over de leemkuilen : *‘Op kaart 1 met de kuilen behorende bij de grote slakkenhoop in het Orderbos, heb ik ook de grote gaten ingetekend die ontstaan zijn door het graven van leem voor de bakstenen waarvan het paleis het Loo is gebouwd. Er is daar tot een diepte van zeker 6 meter gegraven.’* En verderop: *‘Ten noorden hiervan ligt in Berg en Bos de Leemkuil, ook ontstaan tijdens de bouw van het paleis. Aan weerszijden van de kuil hebben veldovens gestaan’*.¹⁷

Ook Franken noemt het Orderbos als plaats waar de baksteen werd gebakken. Hij schrijft hierover *‘De bakstenen werden gebakken in veldovens in het Orderveld. In de 18^e eeuw zou men nog problemen krijgen met de maten van de steen’*.¹⁸

In 2003 werd in het park berg en Bos, net ten noorden van het Asselsepad, ten westen van de grote leemkuil in het park, door de Archeologische werkgroep Apeldoorn de fundering van een grote (7,5 * 19 meter) veldbrandoven opgegraven (Zie Afbeelding 12). Dit onderschrijft de door bovenstaande auteurs veronderstelde locatie voor de baksteenovens. Het gevonden steen formaat, de grote omvang van de oven en 1 gevonden muntje uit de periode 1650/1685 onderschrijven de theorie dat de steen is gebruikt voor de bouw van het Loo.

Uitgebreider onderzoek door de AWA toonde aan dat over een groter gebied verspreid baksteenpuin en resten van meerdere ovens liggen. Dit terrein strekt zelfs uit tot in het Orderbos (Overzichtskaart nummer 2). Ter plekke liggen onmiddellijk naast het Asselsepad puinlagen, en ook aan de oppervlakte werden brokken baksteen verzameld die aansluiten bij de vondsten van de ovens in Berg en Bos.

Er zijn in de omgeving van de Germanenkuil echter geen resten van baksteenproductie gevonden. De periode waarin het leem is gewonnen is dan ook niet vast te stellen.

In het gemeentearchief van Apeldoorn tenslotte is een foto van gemeentearchivaris Hardonk uit 1949¹⁹ die ongeveer dezelfde locatie weergeeft als Afbeelding 11. Het bijschrift luidt *“Heidense Kuil in het Orderbos. Het betreft een leemgat, ontstaan in de 2e helft van de 17e eeuw, door het graven van leem t.b.v. de vroegere steenbakkerij van stadhouder Willem III aan de Asselsestraat. In deze steenbakkerij werden de stenen gebakken voor de bouw van het paleis Het Loo.”*

Afbeelding 12: Foto van de opgraving van de baksteenoven in het Park Berg en Bos net ten noorden van het Orderbos in Augustus 2004.

5.9 Zandwinning

Aan de zuid oostzijde (Blok 12, overzichtskaart nummer 7) bevinden zich twee enorme zandwingaten. Er is op bijna industriële schaal zand gewonnen.

Op de beheerkaart van het Orderbos uit 1949 is te zien hoe op dat moment alleen het westelijk deel van de Noordelijkste van beide gaten bestaat, inclusief een pad naar het zuidoosten. Ruim 20 jaar later, op de topografische kaart uit 1972 is de situatie weergegeven zoals die nu ook nog bestaat, met een langgerekt gat aan de noordzijde van het betreffende perceel en een iets kleiner (maar veel dieper) gat meer naar het zuiden (Zie de kaart waarop de fonteinwaterleiding is weergegeven). De zandwinning lijkt dus kort voor 1950 gestart en rond 1970 weer al grotendeels beëindigd. Dat strookt ook met het de opmerking van Ab van Ark dat in zijn tijd (vanaf 1972) ter plekke geen zand meer werd gewonnen behalve incidenteel voor eigen gebruik en voor Apeheul. Volgens Bert Toeter (lid van de AWA en tussen 1971 en zijn pensioen werkzaam bij de gemeente) werd begin jaren 70 gestart met de aanleg van de Maten waarbij veel zand over bleef. Zandwinning elders was daarmee niet meer nodig.

Ook volgens Henk Bonekamp en Joop Schoneveld werd ter plekke in elk geval tot in de jaren 80 van de 20^e eeuw incidenteel zand gewonnen voor het egaliseren van het terrein waar nu de schuren van de boswachterij van de gemeente staan aan het Asselsepad. Het zand dat ter plekke werd gewonnen was volgens Henk Bonekamp tamelijk grof met grind. (Schoner zand werd gehaald bij het veld van AGOVV).

Het diepste, zuidelijke gat werd gebruikt om groenafval te storten en werd daarom “het takkengat” genoemd. Oude bosarbeiders vertelden Henk Bonekamp dat bij stadsuitbreidingen van Berg en Bos in de jaren 50 en 60, de stobben gestort werden in dit takkengat en dat het park Apenheul dit nog tot in de jaren 80 van de 20^e eeuw deed.

In het zandgat ontstond een ideale omgeving voor ringslangen, adders en andere reptielen. De zonnige zandige hellingen en de aanwezigheid van veel humeuze grond waren blijkbaar een ideaal biotoop.

Opvallend is ook dat de laan tussen blok 12 en 10, en vervolgens ook langs het Kroondomein naar het Asselsepad flink verhard is. Zowel Henk Bonekamp als Ab van Ark gaan er van uit dat dit voor de afvoer van zand is gebeurd.

In Blok 12 staan langs de laan 2 lindebomen. Mogelijk (volgens Joop Schoneveld) ook enkele fruitbomen. Het is niet onmogelijk dat ter plekke een huis heeft gestaan hoewel daarop op geen van de kadastrale en topografische kaarten 1832 / 1880 / 1924 / 1949 / 1972 / 2000 een aanwijzing voor is. [Voor een index van de gebruikte kaarten zie Hoofdstuk 11]

5.10 De wegen door het Orderbos

Door of onmiddellijk langs het terrein liggen twee historische wegen. Het Asselsepad en de Berghuizerweg. Het Asselsepad vormt de noordgrens, terwijl de Berghuizerweg de oostgrens vormt en ook door het Orderbos loopt.

Leyden beschrijft hoe de oude weg van Deventer naar Apeldoorn naar de boerderij Berghuis liep en van daar naar de hoeve Assel. Volgens hem vindt de zachte bocht in het verloop van de weg mogelijk zijn oorsprong in *'de plaatselijke gesteldheid van het terrein met zijn eigenaardige zandheuvels'*. Een blik op het Actueel Hoogte Bestand maakt duidelijk dat de Berghuizerweg inderdaad het reliëf volgt. Zij omsluit nog steeds op karakteristieke wijze in een vloeiende beweging het hakhout in het Orderbos (Afbeelding 13). Jammer is dat het meest noordelijke deel van de Berghuizerweg intussen 'dichtgezet' is. Aan de uiterste westzijde van het tracé ligt de weg over enkele tientallen meters op een soort wal.

De Berghuizerweg is duidelijk aangegeven op de kadastrale kaart uit 1832, maar op hoofdlijnen ook aangegeven op de kaart van Willem Leenen uit 1748. Ze lijkt dus minimaal uit het midden van de 18e eeuw te dateren.

Afbeelding 13: Berghuizerweg (Bij blok 19)

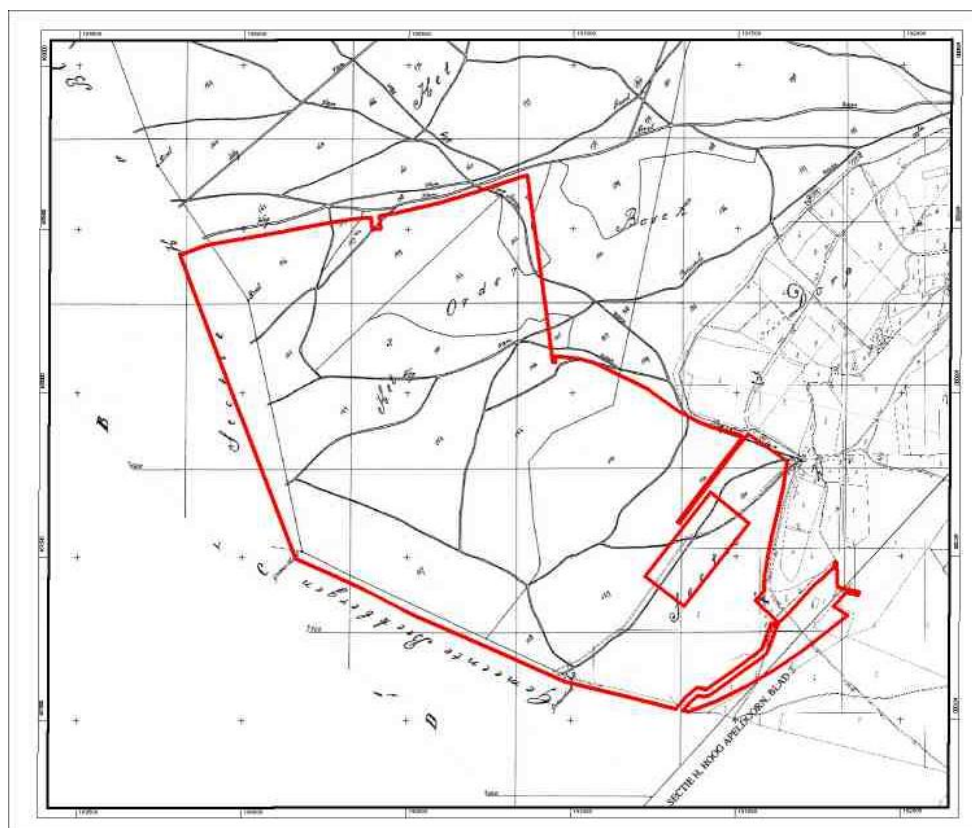
Over het Asselsepad merkt dezelfde auteur op dat *'deze ongetwijfeld de laatste eeuwen de functie van de grote Hessenweg heeft overgenomen'* maar dat deze situatie niet oorspronkelijk is omdat deze dwars op de hoofdas van het dorp midden door het hartje van Apeldoorn loopt²⁰. (Zie Afbeelding 14)

Tenslotte beschrijft Leyden de 'Koningsweg naar het Loo' die van Wolfheze naar het Loo liep²¹. Op de kaart van Willem Leenen ca. 1748 loopt de zogenaamde 'Konings Traa' door het Orderbos. Leyden geeft echter aan dat de kaart hierin niet zonder meer betrouwbaar is. Op de kaarten van De Man (1812) en op de eerste kadastrale

kaart (1832) is van deze weg in elk geval niets weergegeven. Ook in het veld is voor deze weg geen enkele aanwijzing meer gevonden

**Afbeelding 14: Gezicht op Apeldoorn in 1843 gezien vanaf het Asselsepad.
Gemeente Archief Apeldoorn G-002794**

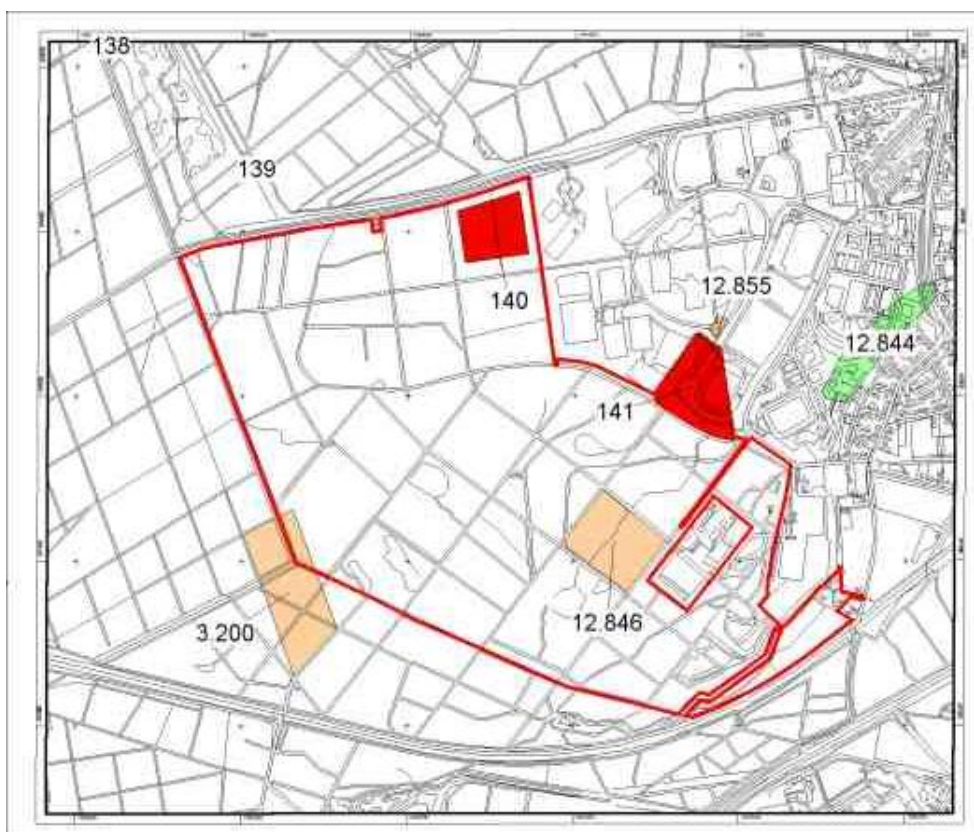
Afbeelding 15: Kadastrale kaart uit 1832 met daarop aangegeven de huidige begrenzing van het Orderbos. Een groot aantal paden en wegen zijn aangegeven waarvan enkele nog steeds bestaan. Aan de oostzijde valt de grens samen met de Berghuizerweg en aan de noordzijde met het Asselsepad.

5.11 Archeologische Monumenten: Grafheuvels en ijzerkuilen

In ARCHIS, de database van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), staat voor het Orderbos 1 terrein aangewezen als beschermd terrein van zeer hoge archeologische waarde (Afbeelding 16). Het is het terrein aan het Asselsepad waar 5 grafheuvels liggen (Op de overzichtskaart nummer 1). Van de grafheuvels is geen verdere informatie gevonden. In ARCHIS worden overigens slechts 3 grafheuvels genoemd. Het betreffende perceel wordt op sommige oudere kadastrale kaarten aangegeven als het Germanen Kerkhof.

Daarnaast zijn er 2 terreinen van ‘ hoge archeologische waarde’. Voor het ene terrein hangt deze waarde samen met de aanwezigheid van een rij ijzerkuilen (omschreven in paragraaf 5.4). Ook het tweede terrein ontleent zijn waarde aan de ijzerindustrie maar het is onduidelijk waarom. Op dit perceel zijn verder ook geen bijzondere vondsten gedaan. Wel bestaat dit blok [Blok 21] voor ongeveer de helft uit heide en heeft volgens Henk Bonekamp en Dick Verbeek nog al wat groundbewerking ondergaan. Mogelijk dat daarbij losse vondsten zijn gedaan. Overigens zal bij het vele grondverzet de oorspronkelijke bodem helaas wel flink zijn omgewoeld.

Onmiddellijk grenzend aan het terrein van Geldersch Landschap ligt nog een gebied van ‘zeer hoge archeologische waarde’. Het betreft hier de slakkenhoop midden in het sportpark en de onmiddellijk omgeving daarvan. In dit gebied zijn met name bij de aanleg van het sportpark rond 1956 door Moerman verschillende vondsten gedaan die met deze industrie samenhangen. (Zie paragraaf 7.1).

Afbeelding 16: Archeologische waardenkaart van het Orderbos.

5.12 Stort van huisafval

Opvallend is dat vooral aan de oostzijde van het Orderbos op veel plaatsen afval uit met name de periode 1940 – 1980 ligt. Mogelijk dat er ook nog ouder afval wordt gevonden. Jonger afval ligt er zeker: Doordat het bos nog steeds intensief gebruikt wordt blijkt uit modern recreatieafval. Het storten blijft tegenwoordig echter grotendeels achterwege. De voormalig beheerders vermoeden dat af en toe zand gewonnen werd en dat daarbij in een moeite door afval werd teruggestort.

Ook op de paden wordt veel klein afval gevonden.

5.13 Recente activiteiten

Vanaf de jaren 60 werden jaarlijks motorcrosses georganiseerd in het Orderbos (door de Veluwe Vicky Rijders VVR). Hoewel deze slechts 2 dagen per jaar waren leverde dat veel overlast op, omdat het uitnodigde voor wekelijks illegaal crossen op zondag. Pas bij de overdracht van het terrein aan het Geldersch Landschap in 1992, is deze praktijk beëindigd.

Bij Berghuis (Blok 25) en aan de uiterste zuidoostpunt (Blok 27) zijn scoutinggroepen gevestigd. De directe omgeving van de gebouwen toont duidelijk de sporen van intensief gebruik. Volgens Ab van Ark levert vooral de praktijk van het verhuur van de gebouwen aan scoutinggroepen elders uit het land meer belasting voor het gebied op.

De bodem is vooral in het oostelijk deel van het Orderbos lokaal erg “verrommeld” (Blok 24, 26 en 27).

5.14 Reeën, wilde zwijnen en dassenburchten

Bij het onderzoek werden vrijwel elke keer groepen wilde zwijnen gesignaleerd. Opvallend was dat zich dat zeker niet beperkte tot de meest afgelegen gebieden. Enkele malen werden ook reeën, vossen, muizen en één keer een uil gezien.

Op enkele plaatsen werd de aanwezigheid van dassen duidelijk. Het meest markant is de grote dassenburcht in de stuwwal in het noordoosten (Blok 8). Deze grote dassenburcht wordt ook door Henk Bonekamp, Dick Verbeek en Joop Schoneveld genoemd. Hij zit er blijkbaar al jaren. Ook in het uiterste zuiden (Blok 23 en 26) zitten waarschijnlijk dassen. Ab van Ark verteld van de dassenburcht dat deze in zijn herinnering ontstaan is uit een vossenhol. De vos werd verdreven door de das. De dassen laten zich tegenwoordig minder zien vanwege de hondenuitlaat plek net aan de andere kant van het raster in het sportpark.

Niet gesignaleerd, maar zeer actueel in de periode van het veldwerk, was de komkommertijd -poema die in de zomer van 2005 de pers enige maanden bezighield en het veldwerk toch weer een extra dimensie gaf.

6 Niet met zekerheid te duiden resten

6.1 Grote cirkelvormige kuil

Pal langs het Asselsepad ligt een grote cirkelvormige kuil van ongeveer 40 meter doorsnede en ruim 1 meter diep. Door zijn omvang en begroeiing is hij niet erg opvallend. Wel is hij goed zichtbaar op het Actueel Hoogte Bestand (Blok 3). Omdat de kuil min of meer in het verlengde van de rij leemkuilen iets zuidelijker ligt, gaat het mogelijk ook om een leemkuil.

6.2 Reeks kuilen

Aan de uiterste zuidrand van het Orderbos in blok 23, parallel aan en vlak langs de scheidingslaan met blok 20 ligt een rij kuilen over enkele tientallen meters. Ze bieden het zelfde beeld als ijzerkuilen. Een profiel toonde echter dat al op ca. 50 cm onder het maaiveld ongestoorde grond voor kwam. De achtergrond bij deze kuilen is dan ook onduidelijk.

6.3 Oude kavelgrens

Vanaf de Germanenkuil (Blok 7) tot aan de markante bocht in de Berghuizerweg ligt een lange rechte “structuur”. Het is niet een echt pad, maar als structuur duidelijk te herkennen. Het doorsnijdt de huidige verkaveling en is onduidelijk waar het voor is gebruikt. Op de kadastrale kaart van 1832 loopt ongeveer op deze plaats een kavelgrens zodat de conclusie gerechtvaardigd is dat het om de resten van deze kavelgrens gaat. Op

---

deze kaart loopt het overigens verder naar het noorden door tot aan het Asselsepad. (Op overzichtskaart donker groen aangegeven)

6.4 Doelboom

Aan de westzijde van het Orderbos, op de grens tussen blok 1 en 5 staat een grote beukenboom waarvan het model markeert dat deze in het verleden waarschijnlijk “vrij” gestaan heeft. Waarschijnlijk betreft het hier een markering van het doel dat ook aangegeven is op de kadastrale kaart van 1832 (Zie Afbeelding 15; Op overzichtskaart nummer 4)

7 Buiten het Orderbos

7.1 Resten van Middeleeuwse ijzerindustrie in het Sportpark Orderbos

In de vroege middeleeuwen vond op de Veluwe op grote schaal ijzerwinning plaats²². Uit zogenaamde klapperstenen die lokaal in banen in de bodem voorkomen, werd smeedijzer gewonnen. De plaatsen waar de klapperstenen zijn gewonnen zijn nog herkenbaar in de vorm van rijen ijzerkuilen.

De klapperstenen werden in kleine oventjes verhit totdat de slak smolt en het taaie (maar niet vloeibare ijzer) onder in de oven samenklonterde. Wat achterbleef waren hopen slak.

Volgens recent onderzoek heeft de periode waarin op deze manier ijzer werd gewonnen geduurd van de 7^e tot de 9^e of 10^e eeuw²³. Een van de belangrijkste resten van deze industrie is een grote slakkenhoop die in het huidige sportpark Orderbos ligt onmiddellijk ten oosten van het terrein van het Geldersch Landschap²⁴.

De eerste gepubliceerde archeologische onderzoeken van deze slakkenhoop en van de directe omgeving zijn beschreven door Moerman²⁵. Hij beschrijft hoe bij de aanleg van het sportpark Orderbos in de periode 1956 tot 1958 werden o.a. een ijzeren sikkel, een handmolen van basalt lava, aardewerk, de vloer van een werkplaats en een waterput gevonden. Overigens verdwenen bij de aanleg een aantal door Moerman beschreven ijzerkuilen²⁶ en enkele grafheuvels²⁷. Het belangrijkste monument ter plaatse, de grootste bekende middeleeuwse slakkenhoop in Nederland, ligt door bemoeienis van Moerman echter nog steeds in het sportpark. Rond 1995 is door Mathijs van Nie archeologisch onderzoek gedaan in de grote slakkenhoop waarbij resten van ovens zijn opgegraven. Deze resultaten zijn echter (nog) niet gepubliceerd.

Ineke Joosten²⁸ beschrijft in haar proefschrift de technologische en materiaalkundige kant van de ijzerwinning op de Veluwe. Op basis van een analyse van de slak uit de slakkenhoop uit het Orderbos berekent zij onder andere dat er 105.000 ton houtskool nodig geweest om aan de ijzer productie te komen die hierboven is berekend.

Lange tijd werd er van uit gegaan dat de productie van een dergelijke hoeveelheid houtskool heeft geresulteerd in de ontbossing van de Veluwe²⁹. Dit idee werd versterkt door de archeologische onderzoeken naar het dorp Kootwijk door Heidinga in de jaren '70, dat in de 10^e eeuw door grote droogte en stuifzand blijkt te zijn getroffen. Dit zou verklaard kunnen worden uit de veronderstelde ontbossing van de Veluwe³⁰. Van Nie gaat er echter van uit dat het hout voor het houtskool gewonnen werd door een beperkte oppervlakte aan eikenhakhoutcultuur³¹. Joosten gaat er van uit dat een perceel hakhout om de 15 jaar kan worden geoogst en dan 10 ton houtskool per hectare levert³². Overigens beschrijft burgemeester Nairac van Barneveld hoe in zijn gemeente in de bossen rond Kootwijk in 1878 het eikenhakhout om de 10 jaar werd geoogst. Het wordt dan echter gebruikt om te schillen en niet voor houtskool³³.

Heidinga plaatst in zijn proefschrift over de Veluwe in de vroege middeleeuwen de ijzerindustrie in een historisch en archeologisch verband.³⁴

7.2 Boerderij Hoog Berghuis

Tot 1912 stond in de meest zuidoostelijke hoek van het orderbos, op de rand van de Orderenk de boerderij Hoog Berghuis. In dat jaar brandde de boerderij af³⁵. Volgens Otten noemden al vanaf de 15^e eeuw personen zich ‘ten Berghuis’³⁶. (Afbeelding 17)

Afbeelding 17: De boerderij Het Berghuis zoals afgebeeld door Arie Lieman (1816-1893)

Volgens de kadastrale kaart van 1832 stond bij Berghuis, net op of net naast het terrein van het Orderbos een schaapskooi. Daarvan zijn echter geen resten aangetroffen. Bovendien wordt dit stuk van het terrein intensief gebruikt door de scouting zodat eventuele resten waarschijnlijk verdwenen zijn.

7.3 De Willem III kazerne en de wijk Orden

Onder het terrein van de Willem III kazerne en de naastgelegen wijk Orden bevinden zich de resten van de Orderenk en het buurtschap Orden. Naast nog enkele grafheuvels³⁷ gaat het vooral om de boerderij Spitsbergen aan de Laan van Orden, de Ordermolen en de boerderij Hogenhof op de plek van de Willem III kazerne.

De boerderij Hogenhof werd in 1938 afgebroken om plaats te maken voor de Willem III kazerne³⁸. Mogelijk bestond de boerderij al in de Middeleeuwen.

De boerderij Spitsbergen aan de laan van Orden dateert uit de 19^e eeuw³⁹

8 Enkele historische gegevens

8.1 Oorsprong van de naam Orden en oudste vermelding

De naam Orden komt voor het eerst voor in de 12^e en 13^e eeuw⁴⁰. Onduidelijk is of een veel vroegere vermelding uit de 9^e eeuw van 'Urthunsula' in de tekst '*in pagi qui dicitur Felua.. in Urthunsula .. mansum I et dimidium*' ook betrekking heeft op 'Orden' op de Veluwe⁴¹.

8.2 De buurwillekeur van de Ordermark

In de middeleeuwen maakte het Orderbos deel uit van de Ordermark⁴². De marken waren gebieden die in gemeenschappelijk eigendom waren van de bewoners die de woeste gronden vooral gebruikten voor de schapenteelt en voor het steken van plaggen die werden gebruikt om de enkgronden te bemesten⁴³.

De buurwillekeur van de mark van Orden is een document uit 1646. Het bevindt zich in het Rijksarchief in Utrecht. Het is een soort reglement in 36 artikelen voor het beheer van de gemeenschappelijke gronden waaruit de mark van Orden bestond. Hoewel het originele document uit 1641 is, beschrijft het in de inleiding dat het stuk gebaseerd is op het oude 'buyrboeck beginnende met den jaere 1481'.

Vier artikelen gaan specifiek over het Orderbos. Zo beschrijft het 14^e artikel dat het verboden is om 'schaepen ofte beesten in den Orderbosch ofte in den Enck .. te hoeden .. van drie naevolgende jaeren van den tijt aff dat het holt gedeylt ofte gehouwen is'. Het 15^e artikel beschrijft dat de beesten ook vanaf 1 April tot '14 dagen na Martini' [= St. Maarten = 11-Nov] niet in het Ordebos mochten lopen om schade aan 'het lot' te voorkomen. Het 16^e artikel regelt dat niemand 'ongedeylt holt' weg mocht halen uit het Ordebos. Tenslotte wordt in het 17^e artikel gesteld dat ieder het aan hem toegedeelde hout in Mei weg moet halen en dat alles wat daarna nog rest vervalt aan 'den erffgeaemen'⁴⁴.

8.3 Het Orderbos

Er is geen uitgebreid archief onderzoek naar het Orderbos gedaan. In het archief van de gemeente Apeldoorn zijn nauwelijks gegevens over de Ordermark beschikbaar. Een overzicht van de markearchieven is opgesteld door Jochems⁴⁵.

In de boswachterij van de gemeente Apeldoorn is een rapport aanwezig uit ongeveer 1980 waarin verwervingsgegevens over de meeste terreinen van de gemeente zijn opgenomen. In dit rapport wordt vermeld dat Staatsbosbeheer het Orderbos in 1938 van een particulier verwierf. Ook de gemeente had in die periode interesse vanuit het oogpunt van werkverschaffing.

Op 30 juni 1949 ruilde de gemeente grond in het Spelderholt met Staatsbosbeheer voor een deel van het Orderbos. Precies 6 jaar later ruilde de gemeente het Lierderbos met Staatsbosbeheer voor de rest van het Orderbos. Van de 242 ha. werd 60 ha. ingericht als Sportpark waarmee in 1952 werd gestart. 7 Ha. werd verhuurd als schietbaan aan "Het ministerie van Oorlog". (Hoewel niet expliciet vermeld in het aangehaalde rapport ruilde de gemeente blijkbaar eerst het deel dat nu het Sportpark is, terwijl het huidige terrein van het Geldersch Landschap blijkbaar pas in 1955 werd verworven)

In 1992 werd het Orderbos overgedragen aan het Geldersch Landschap.

8.4 Enkele markante bewoners van de Ordermark

In de 15^e en 16^e eeuw heeft de prominente Apeldoornse familie Pannekoek bezittingen in de Ordermark. In 1540 blijkt Jurien Pannekoek samen met Engel van Soeren 'een goed te bezitten' dat hij voor 2/3 bezit⁴⁶. Waarschijnlijk is het hetzelfde goed dat later in bezit is van Willem Pannekoek, zijn zoon. Willem is scholtis van Apeldoorn (1533-1549) en gerichtsmann (1539-1562)⁴⁷. Als gerichtsmann stond hij de hertog bij wanneer deze eenmaal per jaar op het herenhul in Engeland bij Beekbergen recht sprak⁴⁸. Later gaat hetzelfde goed nog enkele malen over op andere leden van de familie Pannekoek. Mogelijk gaat het om het zogenaamde "Homoetsgoed".

In 1597 krijgt Claes Pannekoek, kleinzoon van de eerder genoemde Willem "oprukking" voor het Lambert Engelengoed in Orden⁴⁹. Ook deze Claes was weer regelmatig gerichtsmann (1615-1622).

Engel Lamberts van Soeren, Buur in de marken Hoog-Soerderbos, Hoog-Soerderheegde en Ordermark. Buurrichter van de Ordermark 1524 1544, idem in Hoog-Soerderheegde 1516-1526,1546. Een inwonerslijst van circa 1530 noemde hem 'Engelbert van Hoichsoeren is vrijman mijns genedigen heren (de hertog), habit een vrijwijff gebaeren van idt guet ten Westenenghe, haer moeder is een vrijwijff ende heijt Alijt ten Westenenge ind is praestguet te Deventer (hofhorig leengoed Westenenghe). Item habit Engel vier soen und drie dochtere und besit die heren van St. Marien te Utrecht oer guet dat hij in pacht heft. Item Engel heft een vriguet to Hoichsoeren daer hij aff gebaeren is.'⁵⁰.

Het kapittel van St. Marie heeft blijkbaar in de 16^e eeuw bezittingen in de Ordermark. Mogelijk dat in de archieven van het kapittel in Utrecht meer informatie te vinden is.

9 Overzicht van aangetroffen resten

9.1 Cultuurhistorische resten

Nr (*)	Object	Coördinaten bepaald met GPS	
1	Grafheuvel	190807	468518
	idem	190778	468508
	idem	190746	468517
	idem	190734	468460
	idem	190730	468436
2	Baksteenpuin samenhangend met het Loo	190797	468635
3	Germanenkuil / leemkuilen	Blok 7	
4	Doelboom (waarschijnlijk)		
5	Grenspol / doelboom	190204	467507
6	Ijzerkuil	190234	467500
	idem	190171	467553
7	Zandwingaten	Blok 12	

Markering op overzichtskaart (**)		
Licht groen	Eikenhakhout	Blok 2, 3, 4, 6, 7, 8
Bruin	Berghuizerweg	Zie kaart voor tracé
Blauw	Fonteinleiding	Zie kaart voor tracé
Blauw	Orderbeek, sprengarmen	Zie kaart voor tracé
Licht blauw	Droge Sprengarm	Zie kaart voor tracé
Donker groen	Enkwal	Zie kaart voor tracé
Donker groen	Voormalige kavelgrens	Zie kaart voor tracé
Niet	Bezandingsgreppels (mogelijk soms vergeten te registeren omdat ze zo vaak voorkomen)	Blok 7, 8, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 22, 23, 25

9.2 Losse vondsten

Nr (*)	Gevonden resten	Coördinaten bepaald met GPS	
2	Baksteen (van het Loo)	190797	468635
8	Ijzerslak	191481	467849

*) De nummers verwijzen naar de overzichtskaart die als bijlage bij dit rapport hoort.

***) De kleuren verwijzen naar de overzichtskaart die als bijlage bij dit rapport hoort

---

10 Literatuur

1. L. Aardoom, 1989. Caart van de Limitten van de Hooge en Vrije Heerlijckhijdt van Het Loo.
2. F.A. Hoefler, 1908. Mededelingen omtrent het Oude Loo en den Canneburch. Bijlage XII.
3. B. Hageman, 1998. Het Bos van de Burgemeester.
4. H.A. Heidinga, 1987. IJzer en ondernemerschap op de Veluwe, een herwaardering van de Veluwe in de vroege middeleeuwen. Opgenomen in Van Appoldro tot Apeldoorn.
5. H.A. Heidinga, 1983. De Veluwe in de vroege middeleeuwen. (Proefschrift)
6. G.M. Jochems, 1990. Inventaris van de archieven van de marken in de gemeente Apeldoorn.
7. C. E. de Jonge en L. Overduin (1989). Het Veluwse geslacht Pannekoek. Beekbergen, eigen uitgave. Een brede genealogie.
8. Evert de Jonge (2003). Het voor- en nageslacht van Engel van Soeren. Veluwse Geslachten 28.
9. I. Joosten, 2004. Technology of Early historical Iron Production in the Nertherlands.
10. R.M. Kemperink. 1993. Geschiedenis van Apeldoorn. 1993.
R.M. Kemperink (eindredacteur), C.J.C.W.H. Arnhold, M.A.M. Franken, J. de Mol.
11. R.M. Kemperink, 2003. De Marken.
12. J.L.A. Kremer, 1932. Een vergeten waterwerk uit de 17^e eeuw
13. R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff, 1988. Lexicon van de Nederlandse toponiemen.
14. Leyden, 1940. Oude wegen op de Veluwe. Gelre XLIII.
15. A.H. Martens van Sevenhoven, 1948. Opgenomen in de verslagen en mededeelingen van de vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud vaderlandsche recht bladzijde 190 – 202. Buurwillekeur van de Mark van Orden of Apeldoorn.
16. J.D. Moerman, 1959. Oude Smeedijzerindustrie, ijzerkuilen en klapperstenen. Gelre LVI
17. J.D. Moerman, 1969. Oude Smeedijzerindustrie, beschrijving der resten. Gelre LXIII.
18. C.A. Nairac met medewerking van H. Bouwheer, 1878. Een historisch hoekje der Veluwe.
19. O. Odé en I.M.C. Nuijten, 1996. Gemeente Apeldoorn, cultuurhistorisch onderzoek van het stedelijk gebied. RAAP-Rapport 170. Archeologische Potentiekaart, cultuurhistorische overzicht en beleidsadvieskaart.
20. D. Otten, 2003. Veldnamen en oude Boerderijnamen in de gemeente Apeldoorn.
21. D. Otten, 1987. Landschap en plaatsnamen van de Noordoost-Veluwe.

---

11 Kaarten

in volgorde van jaartal

1. Christiaan Sgroten, 1557. Kaart van Gelderland.
2. Nicolaes Geelkercken, 1630. Grensaanwijzing tussen de Marken van Assel, Ugchelen en Orden. De resterende kaart is een kopie van een kopie. De oorspronkelijke kaart is uit 1630.
3. Willem Leenen, 1748. Caart van de Limitten van het Loo. (Zie Aardoom, 1989)
4. Frederick Beijerinck, 1768. Kopie van de kaart van Willem Leenen met kleine verschillen uit 1768 (in kleur) (Zie Aardoom, 1989)
5. De Man, 1807/1812. Kaart van de Veluwe
6. Kadastrale kaart van Apeldoorn
  1. Sectie H02 Orderbos.
    - o 1832 Heruitgave.
    - o 1877 Digitale kopie uit het gemeente archief in Apeldoorn APD-H02-01
    - o 1880/82 Digitale kopie uit het gemeente archief in Apeldoorn APD-H02-02. De kaart bevat aanduidingen van de begroeiing.
    - o 1917 Digitale kopie uit het gemeente archief in Apeldoorn APD-H02-04
    - o 1924/25 Digitale kopie uit het gemeente archief in Apeldoorn APD-H02-05
    - o 2003 Digitale kopie verkregen via Maarten Wispelwey
  2. Sectie K03 Orderenk.
    - o 1832 Heruitgave.
    - o 1880 Digitale kopie uit het gemeente archief in Apeldoorn APD-K03-01. De kaart bevat aanduidingen van de begroeiing
    - o 1885 Digitale kopie uit het gemeente archief in Apeldoorn APD-K03-02
    - o 1886 Digitale kopie uit het gemeente archief in Apeldoorn APD-K03-03
    - o 1908 Digitale kopie uit het gemeente archief in Apeldoorn APD-K03-04
7. Historische Atlas 1872.
8. Kaart Staatsbosbeheer, houtvesterij Apeldoorn, Boswachterij Ugchelse bos – Orderbos. Bedrijfskaart 1949 – 1958. Schaal 1:10.000.
Gemeente Archief Apeldoorn K-000116.
9. Moerman, 1959. Ligging van de IJzerkuilen ten westen van Apeldoorn.⁵¹
10. Reconstructie van de tracé van de fonteinwaterleidingen, 1972.
Gemeente Archief Apeldoorn K-000045A
11. Actueel Hoogte Bestand, 2004

---

12 Noten

- ¹ Jochems, 1990. Blz. 40.
- ² Hageman, 1998. Blz. 19, 20.
- ³ GAA. Archiefmap 604 ????? [Check]
- ⁴ Joosten, 2004. Blz. 91.
- ⁵ Gelders Dagblad 27-10-2001. C. Rövekamp.
- ⁶ Jochmens, 1990. Blz. 50.
- ⁷ Hoefler, 1908. Blz. 86.
- ⁸ Aardoom, 1989. Blz. 16.
- ⁹ Hardonk, 1968. Blz. 95-97.
- ¹⁰ ARA. In copie GAA, Archief Moerman. Map 158.
- ¹¹ idem.
- ¹² Hardonk, 1968. Blz. 95-97.
- ¹³ Kremer, 1932. Blz.16.
- ¹⁴ Kremer, 1932. Blz. 25 en 26.
- ¹⁵ Kaart Gemeentewerken Apeldoorn , 1972. GAA K-000045A (zie ook lijst met kaarten en bijlage)
- ¹⁶ Foto R. Hardonk, 1947. GAA P-000108. Zie ook GAA P-000102.
- ¹⁷ Moerman, 1957. Blz 18, 19 en 21.
- ¹⁸ Kemperink, 1993. Blz. 123.
- ¹⁹ Foto R. Hardonk, 1947. GAA P-000103
- ²⁰ Leyden, 1940. Blz. 104.
- ²¹ Leyden, 1940. Blz. 133.
- ²² Kemperink, 1993. Blz. 41
- ²³ Joosten, 2004. Blz. 38, 72, 73
- ²⁴ Oce, 1996. Cat. nr 97 & 102.
- ²⁵ Moerman, 1969. Blz. 1-14
- ²⁶ Moerman, 1959. Blz. 21.
- ²⁷ Oce, 1996. Cat. nr. 90, 91 en 101.
- ²⁸ Joosten, 2004. Hoofdstuk 8.
- ²⁹ Heidinga, 1987. Blz. 28.
- ³⁰ Heidinga, 1987. Blz. 18.
- ³¹ Joosten, 2004. Blz. 91.
- ³² idem.
- ³³ Nairac, 1878. Blz. 68.
- ³⁴ Heidinga, 1983. Blz. 221 - 235
- ³⁵ Oce, 1996. Cat.nr 108.
- ³⁶ Otten, 2003. Blz. 105.
- ³⁷ Oce, 1996. Cat. nr. 83.
- ³⁸ Otten, 2003. Blz. 126.
- ³⁹ Otten, 2003. Blz. 163.
- ⁴⁰ Kunzel, 1989. Blz. 278
- ⁴¹ Kunzel, 1989. Blz. 357.
- ⁴² Jochems, 1990. Overzichtskaart.
- ⁴³ Kemperink, 1993. Blz. 92. Zie ook Blz. 45-47.
- ⁴⁴ Martens van Sevenhoven, 1948. Blz. 190-202.
- ⁴⁵ Jochems, 1990. Blz 40.
- ⁴⁶ De Jonge, 1989. Blz. 14.
- ⁴⁷ De Jonge, 1989. Blz. 17.
- ⁴⁸ De Jonge, 1989. Blz. 8.
- ⁴⁹ De Jonge, 1989. Blz. 21.
- ⁵⁰ De Jonge, 2003. Blz. 62-65.
- ⁵¹ Moerman, 1957. Blz. 21

ARA Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

GAA Gemeentearchief Apeldoorn